

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті Назарбаев
Университеті
«ТЕРМИНЖАСАМ ҚАҒИДАТТАРЫ ЖӘНЕ .ЛТТЫҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
Республикалық ғылыми - теориялық конференция
Астана қаласы
20 сәуір, 2018ж.

Айдарбек Қ.Ж.
А.Байтұрсынұлы ат.Тіл білімі институты
Терминология бөлімінің меңгерушісі,
ф.ғ.д., доцент

**ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМ ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ
ТЕРМИНДЕРГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАРҒА СӘЙКЕСТІГІ**

XX ғасырдың алғашқы кезеңі ғылым мен техниканың, экономиканың, жалпы мәдениет пен әлеуметтік өмірдің мейлінше дамуымен, сол кезде болған алуан түрлі әлеуметтік, саяси өзгерістер қоғамдық өмірге де көптеген жаңалық әкелуімен ерекшеленді. Қазақ тілі сөздік құрамында ғылым, өнеркәсіп, техникаға байланысты ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері байқала бастайды. Қазақ тілінде терминжасамның ғылыми негізде жүргізілуін XX ғасырдың бастапқы кезеңінен бастаған жөн деп санаймыз. Мұның өзіндік негізі бар. «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезінде» атты алғаш рет қазақ терминологиясының ғылыми ұстанымдары жасалып, бекітілгені белгілі. Олардың қысқаша мазмұны төмендегідей:

- 1– Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын.
- 2 – Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік қалықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, - онда сөздер жатырқамай алынсын.
- 3 – Иаурыпа қалықтарының бәрінің де сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын.
- 4 – Қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің байандамада байналаб көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын.
- 5 –Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын орын, – қазақша білім кеңесі, – жалпы қазақ қалқы үшін жалғыз болсын.
- 6 – Қазақша сөздер әлібби ретімен тізіліп, лұғат кітебі болып жазылып шығарылсын.

«Терминология мәселелері» жинағында орын алған профессор Ш.Құрманбайұлының «1920-1930 жылдары жарық көрген терминологиялық жинақтар мен сөздіктер туралы» мақаласында бұл съездің қазақ терминологиясы үшін маңызы былайша келтірілген: «**Айрықша атап өтуді қажет ететін мәселенің бірі – тұңғыш рет қазақ терминологиясын**

дамытудың қағидаттары осы съезде белгіленді. Кезінде алаш зиялыларының аттарын атауға, олардың еңбектері туралы сөз қозғауға болмайтындықтан болса, олар ақталғаннан бергі кезеңде де түрлі себептермен, бірқатар тіл мамандары алғашқы терминология қағидаттары 30-жылдардың орта тұсында жасалды деп жазып жүр. Бұл пікірдің шындыққа жанаса қоймайтындығына осы съезд материалдары нақты дәлел бола алады. Терминология дамуының тұңғыш қағидаттары қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің қаулысымен бекітілген. Бұл қағидаттар съезд қаулысымен бекітіліп қана қойған жоқ, алаш зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратып, істен шеттеткен отызыншы жылдардың басына дейін олар терминологиялық жұмыстарды жүргізуде басшылыққа алынды» [1, б.251-252].

Бұл мәселе жөнінде А.Байтұрсынұлы: «Пән сөздері жағынан басынан-ақ қазақ басқалардан бөлек жол тұтынды, басқа түріктер, әдебиет тілі араб, парсы сөздерімен шұбарланса, көркем болады дегендіктен, екінші, дайын пән сөздерін ала бергендіктен, түпкі ана тілі мен әдебиет бөліктеніп, өз сөздерін жат сөздер жұтып, жойып жіберу дәрежесіне жеткен. Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың хат білетін, білмейтін – қайсысына да болса түсінікті болуын көздейді. Тіл арасына жік түсіп айрылмас үшін жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды», – деп жазған [2, 413 б.].

Қазақ тіл білімінде неологияның теориялық негіздері мен тұжырымдары І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Р.Сыздық, С.Исаев, К.Аханов, Ө.Айтбаев, Н.Уәлиев, А.Алдашева, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Қадырқұлов т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі таңдағы ТА негізгі принциптерін анықтау үшін ғалымдардың ұсынған терминжасам қағидаттарын білуді қажет етеді. Сондықтан академик Ө.Қайдар ұсынған принциптерге көңіл бөлген жөн сияқты. Олардың қысқаша мазмұны мынадай [3, б.1-4]:

1. Мемлекеттік тіл тірегі – терминологияға мемлекеттік қамқорлық жасау;
2. Терминжасам ісінде көрініс беріп жатқан бұқаралық үрдістің жақсы үлгілерін орнықтыру;
3. Байырғы лексикалық байлығымызды сарқа пайдалану;
4. Туысқан түркі тілдері тәжірибесін іске қосу;
5. Интернационалдық терминдерді қазақ тілінің фономорфологиялық ерекшеліктеріне икемдеп алу;
6. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау;
7. Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша қысқартып пайдалануды заңдастыру;
8. Көп жылғы тәжірибе арқылы қалыптасқан дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау;

9. Лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану;

10. Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин атаулардың сандық сапалық салмағын табиғи қалпында сақтаудың жолдарын іздестіру;

11. Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Академик Ә.Қайдардың терминжасам принциптерін талдай келе, ғалым Ә.Айтбайұлы былай деп жазады: «Біздің ойымызша, ең негізгілері деп үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші, онбірінші принциптерді айтуға болатын сияқты. Басқалары күнделікті қажеттілікке орай қатар жүргізіліп отыруға тиісті шаралар. Солардың ішінде үнемі күнделікті назарда тұратыны – өз байлығымызды сарқа пайдалану, түркі тілдері тәжірибесін ескеру, интертерминдерді тіл заңдылығына сәйкестендіріп қабылдау, дәстүр мен шартталықты мойындау, атауларды қысқартып алу жайы жазу дәстүрімізді сақтау тәрізділері. Терминжасам процесінде болып жататын ала-құлалықтардың көбі осы шарттардың ескерілмеуіне, тіл заңдылығының аяқасты етілуінен деп білеміз. Заман талабына ескерілген бұл принциптер, сөз жоқ, қазақ тілінде термин реттеуге себебі тиер игі үлгі» [4, 64 б.].

Профессор Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясын дамыту мен жетілдірудің төмендегідей негізгі ғылыми қағидаттарын ұсынады [5, б.10-19]:

1. Ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану;

2. Терминқор қалыптастырудың сыртқы көзі болып табылатын өзге тілдерден термин қабылдау:

1) туыстас түркі тілдерінен термин қабылдау;

2) туыстық жақындығы жоқ тілдерден термин қабылдау.

Алайда, бұл ретте, айта кететін аса маңызды мәселе, ғалымдардың (А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Ш.Құрманбайұлы) ұсынған принциптерінің барлығында қазақ терминжасамының ортақ ғылыми қағидаттары төмендегідей:

1. Ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану;

2. Қазақтың өз тілінен табылмаған терминдерді басқа түркі халықтарынан іздеу;

3. Еуропа халықтарының бәріне де сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ терминдерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне икемдеп алу;

4. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

Осы тұрғыдан келгенде, қазіргі жағдайда ескеретін жайттардың бірі – әлем тілдерінің барлығында терминжасам элементтеріне айналған төл қосымшалары болады. Мысалы:

Қазақ тілінде: тұйық етістік –у – үдеріс мағынасын білдіреді;-ым, -ім, -м – ғылыми, абстрактылы ұғым атауын білдіреді;-қыш/-кіш, -ғыш/-гіш – құрал-сайман, құрылғы, аспап атауын білдіреді;-уыш/-уіш – құрылғы, тетік, қондырғы атауын білдіреді;-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік– сапа, қалып-күй, көрсеткіш т.б. мағыналарды білдіреді;-ғы, -гі, -қы, -кі – құрал-сайман, құрылғы, аспап атауын білдіреді;-ды, -ді, -ты, -ті, -лы, -лі – материал, үдеріс, қасиет т.б. мағыналарын білдіреді;-шы, -ші – адамның кәсібіне, қызметіне, мамандығына, айналысатын шаруасына байланысты мағыналарды білдіреді;-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе– тетік, бөлшек, зат, жиынтық т.б. мағыналарын білдіреді;-ыс, -іс, -с – үдеріс мағынасын білдіреді;-ын, -ін, -н – үдеріс, құрылыс мағыналарын білдіреді және т.б.

Ағылшын тілінде: -er – адамның қызметін білдіреді; -мент (-ment): іс-әрекет, үдеріс немесе қалып, жағдай; іс-әрекет нәтижесі немесе қызмет өнімі мағыналарын білдіреді; -инг (-ing): үдеріс, әсер ету, қалып-күй, жағдай, нәтиже, іс-әрекет, материал, өнім,(verb +) –ingүдеріс барысындағы іс-әрекетмағыналарын білдіреді;-tion – абстракттілі ұғымдарды білдіреді;(verb +) -er/or (verb +) -ent/ant: іс-әрекетті жүзеге асырушы немесе сол іс-әрекетті жүзеге асыратын құрал мағынасын білдіреді;(verb +) –age: іс-әрекет акті немесе дерегі мағынасын білдіреді;(verb/adj/noun +) -ance/ence: қалып, жағдай, үдеріс, қасиетмағынасын білдіреді; (verb +) -ancy/ency: жағдай, күй, ахуалмағыналарын білдіреді; (verb +) –ee: іс-әрекет бағытталған тұлғаны/нысанды білдіреді;(noun +) –ian: ұлты, атағы, мамандығы мағыналарын білдіреді; (noun +) –ism: ілім, теория, сапа, жалпылама құбылыстар мағыналарын білдіреді;(noun +) –ate: қышқылдар, лауазым атауларын, дерексіз зат есімдер мағыналарын білдіреді және т.б.

Осыған сәйкес, барлық әлем тілдерінде өзіндік негізгі терминжасамдық үлгілер қалыптасқан, сондай-ақ олардың басым көпшілігінде қабылданған терминжасам қағидаттары мынадай:

1. Өз тілі негізіндегі терминжасам.
2. Өзге тілдерден термин қабылдау.

Сол себепті де, өзге тілден термин қабылдау барысында әлем тілдері негізгі екі принциптің бірін басшылыққа алады (мәселен, түрік тілі орфографиялық принципке сүйенсе, орыс тіл орфоэпиялық принципке жүгінетіні белгілі):

1. Орфографиялық принцип;
2. Орфоэпиялық принцип.

Осымен байланысты, қазақ терминжасамында терминдерді латын графикасы негізінде қабылдауда орфоэпиялық принципті ұстанғанымыз жөн болады деген ойдамыз.

Дегенмен, басты мәселе, қандай қағидаттар болмасын, ең алдымен, олар терминдерге қойылатын талаптарға жауап беруі қажет. Мысалы: бірмағыналық, жүйелік, тілдік бағдар, уәжділік, қысқалық, дәлдік, эмоционалды-эксперссивтік бейтараптық және т.б. Сонымен бірге, терминдер мынадай нормативтік белгілерге сәйкес жасалуы керек: атаудың ұғым мазмұнына сай келуі/келмеуі, терминнің көпмағыналылығына

мүмкіндігінше жол бермеу, термин-синонимдердің санын шектеу, термин вербалдануының ұтымды формасын беру, терминнің қысқалық белгісін, жеңіл айтылуын қамтамасыз ету, жаңа терминдерді өздерінің терминологиялық өріс үлгілеріне сәйкес жасап енгізу.

Терминологиялық жұмыстар, әсіресе, оның реттелуі норма және сөйлеу мәдениеті ұғымдарының қарастырылуын талап етеді. Себебі, терминдерге ең басты қойылатын шарттардың бірі олардың лингвистикалық тұрғыдан дұрыстығы болып табылады. Сондықтан да терминологияны реттеуде алға нормативтік талаптар қойылады. Біздің ойымызша, терминдер мен терминологияларға қойылатын нормативтік шарттарды алты пунктке топтастыруға болады:

1. Жүйелілік;
2. Бірізділік;
3. Термин мен ұғымның бірмағыналылық сәйкес келуі;
4. Семантикалық дәлдік;
5. Қысқалық;
6. Терминдер жарыспалылығы мен варианттылығын айқындап, қажеттілерін енгізу.

Түйіндей келгенде, терминологиялық жүйені қалыптастыру үшін төмендегідей талаптар қойылады:

1. Жаңадан жасалған арнаулы атаулардың ішінен қажетті, ұтымды терминдерді іріктеп алу;
2. Оларға дәл белгіленген анықтама беріп тіркеу;
3. Терминнің бірмағыналылық ерекшелігі ескеріліп, қажетсіз синонимдерден шектеу.

Осындай талаптар ескеріліп жасалған терминдер арқылы салалық терминология жүйелері нығайып, бұл саладағы бүкіл өзгерістерге үнемі бейімделуге мүмкіндік береді.

Жалпы, терминдерді латын графикасы негізінде қабылдауда біздің ұсынып отырған ережелеріміз төмендегідей:

- 1) қазақ тіліне орыс тілі арқылы еніп, әбден қалыптасқан терминдер өзгеріссіз латын графикасы негізінде берілсін;
- 2) өзге тілдерден терминдерді қабылдауда делдал тілдің (орыс тілі) көмегінсіз тікелей түпнұсқа тілден алынсын;
- 3) қазақ тілінің терминжасам элементтері мағынасына қарай барынша тиімді пайдаланылсын;
- 4) қазақ тілінің терминжасам элементтерінің мүмкіндігі болмаған жағдайда терминдер түпнұсқа тілдің транскрипциясына (орфоэпиясына) орай латын графикасында таңбалансын;
- 5) түпнұсқа тілдің транскрипциясы (орфоэпиясы) негізінде латын графикасында таңбалау барысында өзге тілдерден енген терминдер қазақ тілінің фонемологиялық ерекшеліктері мен үндестік заңына сәйкес алынсын.

Әдебиеттер тізімі:

1 Құрманбайұлы Ш. 1920-1930 жылдары жарық көрген терминологиялық жинақтар мен сөздіктер туралы // Терминология мәселелері. 1-кітап. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – Б. 246-282.

2 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.

3 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.

4 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.

5 Құрманбайұлы Ш. Мемлекеттік тіл саясаты және терминологияны қалыптастырудың қағидаттары // Терминология және тіл мәдениетінің мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана, 2004. – Б. 10-19.